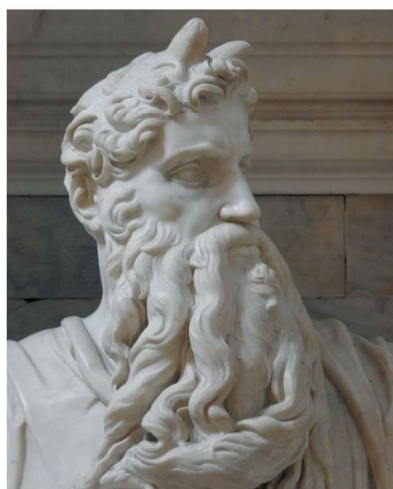

ROGATY MOJŻESZ W PRZEKŁADZIE ŚW. HIERONIMA – POMYŁKA W TŁUMACZENIU CZY UZASADNIONA DECYZJA TŁUMACZA?

ALEKSANDRA R. KNAPIK

WSTĘP

Przedmiotem badania niniejszego artykułu jest tłumaczenie fragmentu tekstu ze Starego Testamentu przez św. Hieronima na przełomie IV i V wieku. Analizowany fragment zawiera słowo, które w powszechnej świadomości jest traktowane jako pomyłka w przekładzie. W konsekwencji tej „pomyłki” Mojżesza przedstawia się w sztuce jako postać z rogami. Rzekomy błąd sprawił, że posągi Mojżesza stały się historyczną ciekawostką, swego rodzaju kuriozum funkcjonującym jako przykład nieudanego tłumaczenia i jego następstw. Jednakże ten popularny pogląd jest nie tylko krzywdzący dla dokonań św. Hieronima, ale także wydaje się nieprawdziwy. Przyjrzawszy się bowiem biografii uczonego, trudno przyjąć, że tak wykształcony człowiek zdecydowałby się na zaskakujący wybór słowa „rogi” zamiast „jaśnić” tylko dlatego, że te dwa słowa w języku hebrajskim wywodzą się ze wspólnego rdzenia (hebr. קרן – krn).

Rys. 2. *Mojżesz* (detal) dłuta Michała Anioła, 1545, grobowiec Juliusza II, bazylika św. Piotra w Okowach w Rzymie (fot. Aleksandra R. Knapik, zbiory własne)

ZARYS WYBRANYCH INFORMACJI Z HISTORII PRZEKŁADÓW BIBLIJNYCH

Historia przekładu Biblii ma bardzo długą tradycję. W przedmowie do publikacji *Toward a Science of Translating with Special Reference to Principles and*

Procedures Involved in Bible Translating [W kierunku nauki o tłumaczeniu ze szczególnym uwzględnieniem zasad i procedur związanych z tłumaczeniem Biblii] EUGENE NIDA stwierdza, że „żaden inny rodzaj tłumaczenia nie ma tak długiej historii, nie angażuje tak wielu różnych języków, [...] nie obejmuje bardziej zróżnicowanych typów tekstów i nie obejmuje tak wielu odrębnych obszarów kulturowych świata”¹¹⁶ (1964: 9). Według zestawień Wycliffe Global Alliance na dzień 22 sierpnia 2022 roku pełny tekst Biblii został przetłumaczony na 717 języków, a na 3495 języków przełożono wybrane fragmenty. Jednak z tłumaczeniem Biblii wiązą się pewne specyficzne problemy, których nie doświadcza się w pracy nad innymi tekstami, tj.

w porównaniu z materiałami czysto współczesnymi Biblia stanowi dokument pochodzący ze stosunkowo odległego okresu historycznego; (2) różnice kulturowe między czasami biblijnymi a naszymi są znaczne; (3) charakter dowodów dokumentalnych, choć pod pewnymi względami bardzo obfity (w przeciwieństwie do innych dokumentów z czasów klasycznych), ma zasadnicze braki w wielu kwestiach dotyczących podziału wyrazów i interpunkcji; (4) arbitralne tradycyjne podziały na rozdziały i wersety miały tendencję do zaciemniania znaczących połączeń; oraz (5) nadrzędne względy teologiczne miały w niektórych przypadkach tendencję do wypaczania znaczenia oryginalnego przekazu. (Nida 1964: 5)

W historii przekładów biblijnych istniały założenia dotyczące tego, jak powinno się tłumaczyć święte teksty. Część wczesnych prac charakteryzuje wyjątkowa dokładność i skrupulatność, a więc duża zgodność z oryginałem. Przykładem tego może być dzieło prozelity żydowskiego Akwili z Synopy, żyjącego na początku II wieku, który około 130 roku przełożył Biblię hebrajską na język grecki, a którego pracę, w przeciwieństwie do *Septuaginty*, cechuje wysoka dosłowność w stosunku do tekstu wyjściowego – dosłowność lub, jak pisze Marcin Majewski, miejscami „niewolnicze tłumaczenie” (2019: 22). Dosłowne odwzorowanie oryginału niekoniecznie bowiem oznacza, że przekład będzie poprawny, wynikiem dosłowności w tłumaczeniu Akwili są liczne błędy gramatyczne i syntaktyczne (Majewski 2019: 22).

W świecie funkcjonują cztery przekłady Biblii, które pozostają najbardziej wpływowymi tekstami na języki oraz kulturę: *Septuaginta*, *Wulgata*, *Biblia króla Jakuba* oraz niemieckie tłumaczenie Marcina Lutra. *Septuaginta* była pierwszym przekładem Biblii hebrajskiej na grekę potoczną. Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa oznaczającego ‘siedemdziesiąt’ i odnosi się do

¹¹⁶ O ile nie zaznaczono inaczej, cytaty w przekładzie autorki.

legendy o siedemdziesięciu uczonych żydowskich, którzy pracowali nad tekstem w III wieku p.n.e. Potrzeba tego tłumaczenia wynikała m.in. z faktu, że Żydzi żyjący w diasporze posługiwali się wyłącznie językiem greckim (Hengel 2004). Znaczenie *Septuaginty* jako przekładu jest oczywiste. Oprócz tego, że była pierwszym w historii tłumaczeniem Pism Hebrajskich, stanowiła też medium, dzięki któremu religijne idee Hebrajczyków zostały przedstawione światu. Była to Biblia wczesnego Kościoła chrześcijańskiego, odniesienia do niej w Nowym Testamencie prawie zawsze pochodzą właśnie z *Septuaginty*, a nawet jeśli nie są cytowane bezpośrednio, wiele terminów używanych i częściowo stworzonych przez tłumaczy *Septuaginty* stało się nieodłączną częścią języka tej części Pisma Świętego (Hengel 2004: 52).

Tłumaczenie WULGATY z kolei było wynikiem rozprzestrzeniania się na całym świecie kultury rzymskiej, co doprowadziło do stopniowego zastępowania języka greckiego językiem łacińskim (Norton 1993: 131–132). W tym czasie (ok. 380 roku n.e.) św. Hieronim tłumaczył teksty Pisma Świętego na zlecenie papieża Damazego I. Przekład został przyjęty jako oficjalna łacińska Biblia Kościoła Katolickiego na ponad tysiąc lat. Miał również ogromny wpływ kulturowy jako tekst źródłowy dla wielu innych przekładów Biblii, np. Biblii Wycliffa tłumaczonej przez Johna Wycliffa i jego uczniów na język angielski. *Wulgata* przyczyniła się też w dużym stopniu do zapożyczeń terminów religijnych w tym języku, np. *apostolus*, *baptismus*, *propheta creatio*, *salvatio* (Metzger 2001: 29–30).

MARCIN LUTER był autorem najbardziej wpływowego przekładu Biblii na język niemiecki. W 1534 roku ukazał się kompletny tekst publikacji *Biblia: das ist: Die gantze Heilige Schrift: Deutsch Auffß new zugerichttet* – wspólny wysiłek Lutra i zespołu jego współpracowników. Luter swoją metodę przekładu biblijnego wyłożył w *Liście do tłumaczy* [oryg. *Ein Sendbrief von Dolmetschen*; 1530], w którym wyjaśnia, że

dobry przekład domaga się zmiany kolejności słów, użycia spójników tylko wtedy, kiedy są konieczne, rezygnacji z terminów hebrajskich i greckich nie mających odpowiedników w języku narodowym, użycia zdań w celu przełożenia pojedynczych terminów oryginału, zmiany metafor na wyrażenia niemetaforyczne i odwrotnie. (Majewski 2019: 35)

Przekład Marcina Lutra wywarł ogromny wpływ na rozwój i standaryzację języka niemieckiego (Zeher 1993: 14). Luter chciał, żeby jak najwięcej ludzi mogło czytać Biblię, dlatego język, którym się posłużył, był bliski językowi niemieckiemu używanemu na co dzień. Jego dzieło stało się wzorem

dla późniejszych przekładów niemieckich, zarówno protestanckich jak i katolickich, a także dla przekładów na język szwedzki, holenderski, duński, jak również angielski.

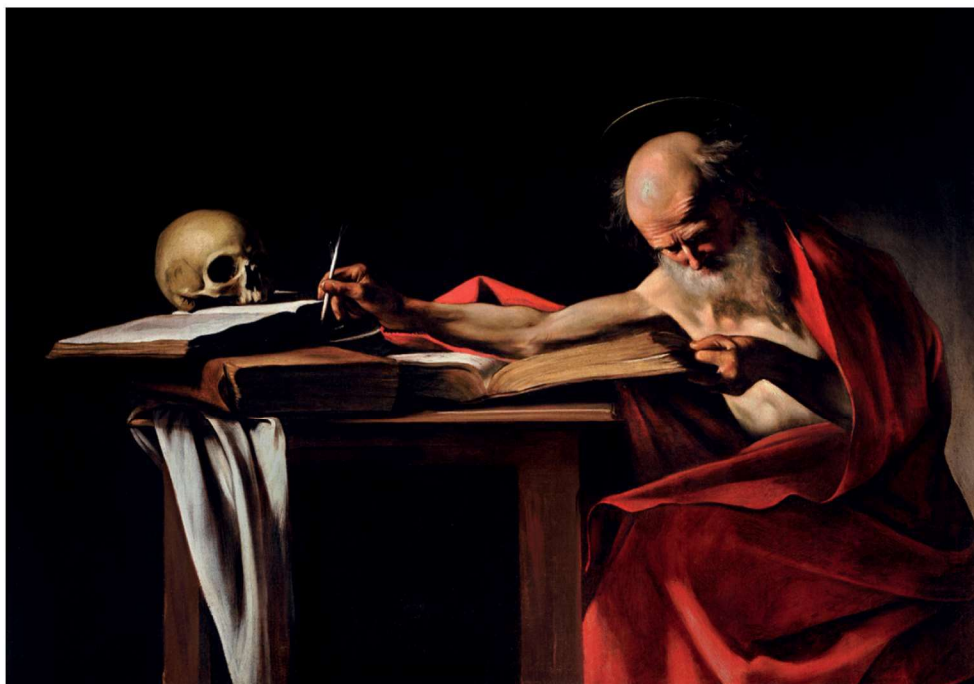
Niespełna wiek później, w 1611 roku, została opublikowana BIBLIA KRÓLA JAKUBA (*King James Version*, KJV). Jest to protestanckie, angielskie tłumaczenie zamówione przez króla na potrzeby Kościoła Anglii, który w 1604 roku zgodził się, by w kościołach czytano zrewidowany przekład Pisma Świętego w języku angielskim i wyznaczył do jego przygotowania zespół czterdziestu siedmiu uczonych i lingwistów. Z czasem *Biblia króla Jakuba* zyskała największą popularność wśród przekładów angielskich (Norton 2005) i wywarła ogromny wpływ na rozwój języka. David Crystal szacuje, że odpowiada ona za 257 idiomów, które weszły do angielszczyzny (2010: 258).

ŚWIĘTY HIERONIM

Niewątpliwie różne przekłady Biblii i zawarta w nich symbolika wpłynęły na literaturę, sztukę i język na wielu płaszczyznach. Służyły również jako inspiracja dla artystów, np. dla Michała Anioła, którego posąg Mojżesza z rogami na głowie, umieszczony w bazylice św. Piotra w Okowach w Rzymie, swój wygląd zawdzięcza właśnie temu, jak przywódca Izraelitów został przedstawiony w Wulgacie – z rogami. Rogi w chrześcijaństwie bynajmniej nie kojarzą się z mocą i świętością, przeciwnie – są atrybutem diabła. Dlaczego zatem św. Hieronim „umieścił” je na głowie Mojżesza? Przyjrzawszy się biografii uczonego, trudno się zgodzić z popularnym wyjaśnieniem, że była to po prostu pomyłka.

ŚW. HIERONIM ZE STRYDONU był wszechstronnie wykształcony. W szkole retoryki w Rzymie studiował grekę i poznawał klasyków. Po naukach odebranych w Wiecznym Mieście spędził dwa lata w samotności w Aleppo, gdzie uczył się hebrajskiego, by następnie poświęcić się studiowaniu nauk biblijnych (Majewski 2019: 27). W tym czasie papież Damazy I potrzebował uporządkowania i ujednolicenia tekstów Pisma Świętego w jednej wersji w języku łacińskim i zadanie to powierzył właśnie uczonemu ze Strydonu. Ten rozpoczął pracę nad przekładem i zajęła mu ona ponad dwadzieścia lat (382–406). Mógł się wówczas wspierać zasobami ufundowanej przez Orygenes biblioteki w Cezarei (Majewski 2019: 28). Można sobie tylko wyobrażać, jak niebywale trudne i wymagające było to zadanie na przełomie IV i V stulecia. Wyobrażenie św. Hieronima trudzącego się nad tłumaczeniem Biblii próbowali oddać liczni artyści. Gościł on na płótnach takich mistrzów, jak np. MICHELANGELO MERISI DA CARAVAGGIO [1571–1610], który przedstawił

świętego całkowicie pochłoniętego pracą i w pełni jej oddanego. Autorowi obrazu udało się ukazać poświęcenie tłumacza, jego umiłowanie prawdy i odpowiedzialność za powierzone zadanie.

Rys. 3. *Św. Hieronim piszący*, Caravaggio, olej na płótnie, 1605–1606, Galeria Borghese w Rzymie (domena publiczna)

Hieronim gruntownie się przygotował do tłumaczenia tekstów Starego i Nowego Testamentu; zafascynowany kulturą i dziedzictwem Wschodu, zdecydował się na życie chrześcijańskiego pustelnika, by skrupulatnie studiować teologię Biblii. Chociaż, jak pisze Marcin Majewski (2019: 29), ostateczny przekład wcale nie stanowi jednolitego autorskiego przekładu *per se* – jest raczej kompilacją różnych tłumaczeń. Św. Hieronim wielokrotnie dokonywał przeglądu ukończonych tekstów, a w listach wyrażał troskę i zmartwienie o ich jakość. Obawiał się błędów, które były wynikiem „niedbalstwa przepisywaczy”, jak wyznawał choćby w liście do Licyniusza (Hieronim [374–420] 2010: 172).

Tekst *Wulgaty*, który dotarł do naszych czasów, nie jest zatem „czystym” dziełem uczonego. „*Wulgata* była bowiem często poprawiana i przepisywana przez skrybów klasztornych, którzy mieszała (zwłaszcza w miejscach nieczytelnych) tekst Hieronima ponownie z tekstami starołacińskimi, doprowadzając do skażenia tekstu” (Majewski 2019: 29).

ZNACZENIE SŁÓW I STAROŻYTNA SYMBOLIKA

Słowo, które wywołuje tyle kontrowersji, znajduje się w *Księdze Wyjścia* (Wj 34:29). Mojżesz powraca z góry Synaj z tablicami Dekalogu, a jego twarz zdaje się jaśnieć po kontakcie z Bogiem. Poniżej tłumaczenie Marcina Majewskiego tego fragmentu Starego Testamentu:

I stało się w zejściu Mojżesza (ta konstrukcja oznacza „Kiedy Mojżesz zszedł...” z góry Synaj i dwie tablice świadectwa w ręku Mojżesza w jego schodzeniu z tej góry (znów w zn. „gdy schodził z tej góry”), (to) Mojżesz nie wiedział, że promieniowała (jaśniała) skóra na jego twarzy w Jego rozmawianiu z nim (znów w zn. „gdy [Jhwh] rozmawiał z nim”). (Wj 34:29)

I zobaczył Aharon i wszyscy synowie Izraela Mojżesza, gdy [dosł. a oto] promieniowała (jaśniała) skóra na jego twarzy, i bali się zbliżania do niego. (Wj 34:30)¹¹⁷

W powyższym fragmencie w obecnym tłumaczeniu Biblii jest słowo „jaśnieć”, „promieniować”, co – biorąc pod uwagę kontekst i opisaną scenę – ma głęboki sens, jest poetyckie i nie budzi wątpliwości. Jednak oryginalne hebrajskie słowo użyte do opisania skóry czy twarzy Mojżesza to *qāran*. Jest ono podobne do słowa *qeren* oznaczającego rogi. Z tych dwóch słów św. Hieronim wybrał właśnie *qeren* i przetłumaczył je na łacińskie „cornuta”, czyli ‘rogi’. Artyści inspirowani tekstem łacińskiej *Wulgaty* umieszczali więc na głowie Mojżesza rogi. Aby dogłębnie zrozumieć ich zagadkę, należy przeanalizować kilka aspektów. Po pierwsze, przyjrzeć się twarzy Mojżesza w starożytnych wersjach pism, po drugie – poznać starożytną symbolikę rogów sięgającą czasów cywilizacji starożytnego Egiptu. Dopiero te informacje mogą przybliżyć nas do odkrycia prawdopodobnego powodu, dla którego św. Hieronim zdecydował się na taki wybór tłumaczenia wersu.

Można się zastanawiać, co działo się z twarzą Mojżesza, gdy po kontakcie z Bogiem zszedł z góry Synaj i przemówił do obecnych tam ludzi – czy jego twarz jaśniała (*qāran*), czy też na głowie wyrosły mu rogi (*qeren*). Brent A. Strawn¹¹⁸ w artykule “Moses’ Shining or Horned Face?” (—Błyszczące lub rogate oblicze Mojżesza; 2021) przedstawia analizę tych słów קָרַן/*qeren* (‘róg’) oraz קָרָן/*qāran* (‘światło’). Dowodzi on, iż słowo *qāran* pochodzi od

¹¹⁷ Tłumaczenie fragmentu z języka hebrajskiego na język polski dzięki uprzejmości profesora Marcina Majewskiego.

¹¹⁸ Prof. Brent A. Strawn jest specjalistą od Starego Testamentu i profesorem prawa na Uniwersytecie Duke’a oraz starszym stypendystą w Center for the Study of Law and Religion na Uniwersytecie Emory.

rzeczownika *qeren*. Według Strawna czasownik ten pojawia się jedynie cztery razy w Biblii, natomiast rzeczownik *qeren* – wielokrotnie. Jeśli czasownik jest pochodną rzeczownika, wówczas słowo *qāran* sugeruje, że twarz Mojżesza miała rogi. W każdym innym miejscu Biblii, gdzie pojawia się ten czasownik, oznacza on dosłownie ‘mieć rogi’.

Hieronim w swoim przekładzie przyjął zasadę powrotu do *hebraica veritas* jako nadrzędnej zasady w interpretacji Starego Testamentu, co oznaczało trzymanie się hebrajskiego oryginału i co z kolei, według Strawna (2021: bp), może tłumaczyć jego bardziej niezręczne w wymowie oddanie słowa w omawianym fragmencie. Jest to niewątpliwie część odwiecznego dylematu tłumacza: czy przetłumaczyć tekst tak, aby brzmiał bardziej poetycko, czy jednak trzymać się wiernie oryginału. Hieronim, tłumacząc Stary Testament, radził się wielu ówczesnych uczonych, m.in. korespondował ze św. Augustynem (Ożóg 2010). Biorąc pod uwagę skalę wyzwania i zaangażowanie w powierzone zadanie, rozważanie wyboru, jakiego dokonał tłumacz, w kategorii błędu czy groteskowej pomyłki nie wydaje się dobrym tropem.

Hieronim kierował się wyobrażeniami i symboliką swojej epoki. Starożytność bóstwa na Bliskim Wschodzie często były przedstawiane z rogami na głowie (zob. Süring 1982). Na rysunkach świątynnych lub tablicach kamiennych starożytnego Egiptu niektórzy bogowie, boginie oraz władcy podobni bogom również są w ten sposób sportretowani, np. bogini Hathor z dyskiem słonecznym i właśnie rogami na głowie, bogini Isztar z rodzajem pióropusza we włosach czy siedzący na tronie bóg słońca Ra z wpiętym pióropuszem z rogów (zob. Süring 1982). Ponadto faraonowie z XVIII i XIX dynastii (ok. 1550–1186) byli uwieczniani z rogami baranami, co miało symbolizować ich półboski status (Rendsburg 2006: 216–218). W świetle tego prawdopodobnie staje się, że św. Hieronim nawiązał do znanej sobie symboliki rogów i „umieścił” je również na głowie Mojżesza.

Chociaż według Strawna (2021: bp) *Księga Wyjścia* wyobraża Mojżesza z rogami, jednak nie umieszcza ich na jego głowie, tak jak dzieje się to w ikonografii starożytnego Bliskiego Wschodu. Zamiast tego hebrajski tekst trzykrotnie używa słowa *qāran* w odniesieniu do twarzy Mojżesza. Co więcej, w tekście tym *qāran* odnosi się do skóry. Taki opis nie pasuje do „standardowego” umiejscowienia rogów. Jednak na płaskorzeźbach Amenhotepa III (ok. 1390–1352 p.n.e.) oraz Ramzesa II (1279–1213 p.n.e.) widać, że rogi okalają ich twarze, wyraźnie biegną od skroni do żuchwy faraonów. Mogły być nawet uznane za część oblicza władców. I właśnie tak umiejscowione rogi mógł chcieć oddać św. Hieronim w swoim przekładzie, dokładnie jak na egipskich płaskorzeźbach.

Autor artykułu „Moses’ Shining or Horned Face?” przywołuje rozwiązanie tej kwestii opracowane przez średniowiecznego francuskiego rabina i autora obszernego komentarza do Talmudu oraz do Biblii hebrajskiej, SALOMONA DE TROYES [1040–1105] – rozwiązanie, które łączy obie możliwości: rogatą i lśniącą. Salomon dostrzega związek pomiędzy *qāran* jako ‘rogaty’ i *qāran* jako ‘świecący’ (Strawn 2021: bp). Dowodem na tę analogię są starożytne bliskowschodnie wyobrażenia bogów, dla których rogi na głowach były nieodłącznym atrybutem, a którzy jednocześnie byli często kojarzeni z nadprzyrodzonym światłem. Dowody na poparcie tej symboliki można znaleźć w babilońskim poemacie o stworzeniu świata (*Enuma elisz*), znanym także jako *Siedem tablic stworzenia*. Tekst tego eposu opowiada o zwycięstwie wielkiego boga Marduka nad siłami chaosu i ustanowieniu przez niego porządku przy stworzeniu świata. W księdze IV utworu, w wersie 58 czytamy: „A na głowie nosił aurę terroru” (Mark 2018). Słowo „terror” nie ma tu negatywnego zabarwienia. Według Adolfa Oppenheima znaczenie tego terminu (w sensie ‘terror, który inspirował’) jest tożsame z pojęciami majestatu i chwały (1943: 31). W poemacie pojawia się również koncepcja mezopotamska *melammu*, która odnosi się do olśniewającego światła promieniującego z bogów, zwłaszcza z ich głów. Co więcej, Oppenheim w dalszej części artykułu wyjaśnia głębię i znaczenie tego złożonego terminu. Otóż *melammu* oznacza charakterystyczny atrybut bogów – oślepiającą aureolę lub nimb, który otacza boskość. Ten blask jest udziałem wszystkiego, co obdarzone jest boską mocą lub uświęcone boską obecnością – święta broń i symbole bogów, a także ich kaplice i świątynie mają *melammu* (1943: 31).

Księga Wyjścia jasno mówi, że twarz Mojżesza wyglądała dostojnie i promieniście, „ponieważ rozmawiał z Nim (YHWH)” (Wj 34:29). Mojżesz pozostawał w wyjątkowo bliskim otoczeniu Boga – i to przez dłuższy czas (zob. Wj 34:28) – dlatego sam nabrał boskich cech. A elementem *melammu* jest strach (*pulhu*), wzbudzany przez potężne byty, takie jak bóstwa i władcy (Oppenheim 1943: 31). W kontekście ikonografii starożytnego Bliskiego Wschodu rogi Mojżesza są symbolem boskości, światłości i wpisują się w symbolikę nadprzyrodzonej niebiańskiej mocy. Bez znajomości tej symboliki rogi we współczesnym odbiorze mogą być widziane jako kuriozum spowodowane błędem w tłumaczeniu. Natomiast taka ikonografia mogła być bliska św. Hieronimowi i stąd jego świadoma decyzja o wyborze tego właśnie łacińskiego terminu – wyborze, a nie pomyłce czy niewłaściwym użyciu słowa w tłumaczeniu wersu Starego Testamentu.

BIBLIOGRAFIA

- Crystal, David (2010) *Begat: The King James Bible and the English Language*. Oksford: Oxford University.
- Hengel, Martin (2004) *The Septuagint as Christian Scripture*. Londyn: T&T Clark International.
- Hieronim ze Strydonu ([374–420] 2010) *Listy*. T. 2 (51–79), tekst łaciński oprac. Henryk Pietras, przeł. Jan Czuj, oprac. pol. Monika Ożóg. Kraków: WAM.
- Luter, Marcin ([1530] 2011) „Ein Sendbrief von Dolmetschen – Okólnik o tłumaczeniu”, przeł. Agnieszka Hnidiuk i Ewa Wantuch. [W:] *Roczniki Humanistyczne* 59; 209–224.
- Majewski, Marcin (2019) *Jak przekłady zmieniają Biblię. O przekładach i przekładaniu Pisma Świętego raz jeszcze. | O teorii i praktyce tłumaczenia Pisma Świętego*. Wyd. 2., zmienione i poszerzone (publikacja elektroniczna). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II. <https://www.researchgate.net/publication/337428291_Jak_przeklady_zmieniaja_Biblie_NOWY_O_przekladach_i_przekladaniu_Pisma_Swietego_raz_jeszcze>
- Mark, Joshua J. (2018) „*Enuma Elish*. The Babylonian Epic of Creation”. [W:] *World History Encyclopedia*. <<https://www.worldhistory.org/article/225/enuma-elish--the-babylonian-epic-of-creation---fu/>>
- Metzger, Bruce M. (2001) *The Bible in Translation: Ancient and English Versions*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Nida, Eugene A. (1964) *Toward a Science of Translating with Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Lejda: Brill.
- Norton, David (1993) *A History of the Bible as Literature. From Antiquity to 1700*. Cambridge: Cambridge University.
- Norton, David (2005) *A Textual History of the King James Bible*. Cambridge: Cambridge University.
- Oppenheim, Adolf Leo (1943) „Akkadian pul(u)ḥ(t)u and melammu”. [W:] *Journal of the American Oriental Society* 63(1); 31–34.
- Ożóg, Monika (2010) „Saint Jerome and Veritas Hebraica on The Basis of the Correspondence with Saint Augustine”. [W:] *Vox Patrum* 55; 511–519.
- Rendsburg, Gary A. (2006) „Moses as Equal to Pharaoh”. [W:] Gary A. Beckman, Theodore J. Lewis (red.), *Text, Artifact and Image: Revealing Ancient Israelite Religion*. Providence: Brown Judaic Studies; 201–219.
- Strawn, Brent A. (2021) „Moses’ Shining or Horned Face?”. [W:] TheTorah.com. <<https://www.thetorah.com/article/moses-shining-or-horned-face>>
- Sürling, Margit L. (1982) *The Horn-Motif in the Hebrew Bible and Related Ancient Near Eastern Literature and Iconography*. Berrien Springs: Andrews University.
- Zechar, Henry (1993) „The Bible Translation that Rocked the World”. [W:] *Notes on Translation* 7(2), 12–15.